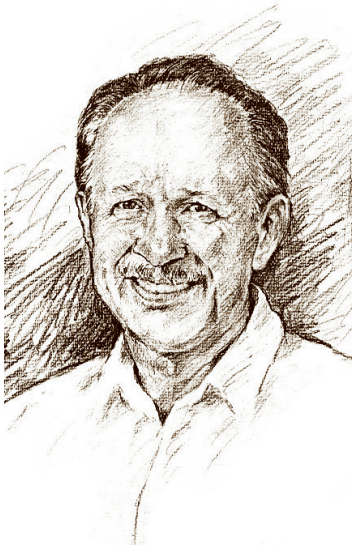

Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Lületaşının Geçmişi

19. yüzyıl Osmanlı lüleleri

M. Şinasi Acar
Y. Müh. (İTÜ)

Eskişehir'in ekonomik yaşamında —tarım, ticaret ve sanayi yanında— kentin zengin maden yatakları da önemli bir role sahiptir. Bu maden kaynaklarının başlıcalarını oluşturan bor, manyezit, krom, perlit, manganez ve lületaşı içinde, tarihsel gelişimine göre en eskisi lületaşıdır.

Beyaz, çok yumuşak, sudan hafif ve cilâlanabilir bir taş olan lületaşı, madencilikte **sepiyolit** olarak anılan bir magnezyum minerali olup esas itibarıyla hidratlı bir **magnezyum silikattır**. Türkiye'den başka ülkelerde de bulunmakla birlikte en safı, en kaliteli ve en hafifi Eskişehir'de çıkarılmaktadır. Eski kayıtlara göre Eskişehir'in, Mihâlçık ve İnönü yöresindeki kasaba ve köylerinde çıkarılıyordu⁽¹⁾. Lületaşı, 10-100 metre kadar derinlikte, genellikle kırmızı renkli toprak içine

serpilmiş halde irili ufaklı yumrular halinde bulunur⁽²⁾. Açılan kuyularda çeşitli derinliklerde ve değişik istikametlerde galeriler kazılır ve lületaşı yumruları sepetler içine toplanır. İçinde sürekli su olan galeriler **sulu gale-ri** olarak adlandırılır; bunların taşları daha kaliteli olur. Büyüklüklerine göre —büyükten küçüğe doğru— **sıramalı** (yada **sırmalı**), **birimbirlik**, **pamuklu**, **daneli**, **orta**, **cılız**, **dökme** gibi çeşitlere ayrılır. Toprakta çıkarıldıktan sonra sivri uçlu bir çekiçle toprağı temizlenen ve suyla yıkanan taşlar, **tahra** adı verilen küçük bir satırla suyun çıkaramadığı pisliklerinden ve çikintılarından arındırılır. Daha sonra yüzeyleri bıçağın tersiyle **araçlanıp** (pürüzlerinden arındırılıp) keçeyle **abalananarak** (ovularak) parlatılır ve üzerlerine balmumu sürülerek cilalandıktan sonra, türlerine göre san-

Eskişehir maden kaynaklarının başlıcalarını oluşturan bor, manyezit, krom, perlit, manganez ve lületaşı içinde, tarihsel gelişimine göre en eskisi lületaşıdır.

Lületaşı işleme atelyesi

Bu fotoğraf, **Ma'lûmât** dergisinin 7 Eylül 1311 (Milâdî 19.9.1895) tarihli 13. sayısında yayımlanmıştır (sayfa 257). Resmin altında "**Lületaşı ma'deni müstahsilâtının Eskişehir tüccâr mağazalarının birinde yerli amele tarafından işlendiği**" yazıyor. Taşların iriliği dikkat çekmekte ve atelye olarak bir evin salonunun kullanıldığı anlaşılmaktadır.

dıklara konulur. Sandıkların ölçüleri aynı olmakla birlikte —türlerine göre taş büyüklükleri değiştiğinden— kapasiteleri her tür için farklıdır. Çıkarıldığı anda yaş sabun gibi yumuşak olan taş, açıkta bırakıldığında sertleşir. Suya konulduğunda yeniden yumuşar ve yaş sabun sertliğinde, kolaylıkla işlenebilir hale gelir.

Lületaşından yapılan el işi ürünler, başta lüle, pipo ve sigara ağızlığı olmak üzere kolye, broş, küpe, tesbih, bilezik ve küçük heykellerdir⁽³⁾. Eskilerde tütün içmek amacıyla lüle yapımında kullanıldığı için bu adı almışsa da, Eskişehir’de çıktığı için **Eskişehir taşı** olarak da anılır. Eskişehir taşıyla ilgili kimi eski belgelerde **“...istife ma’deni dimekle ma’ruf..”** (istife madeni diye bilinen) ifadesine rastlanmaktadır⁽⁴⁾. Nitekim 1834 yılındaki Frigya gezisi sırasında Eskişehir’e uğrayan ünlü gezgin **Texier** de -gezi kitabında- bu taşta Mihaliç-çık’ta **istife lülesi** dendiğini yazmıştır⁽⁵⁾. Halk arasında **patal** ve **aktaş** da denilir.

12. yüzyılın sonlarında Önyasya ve Anadolu gezisinde Eskişehir’e de uğrayan **El-Herevî**, seyahat notlarını topladığı eserinde buradaki ılıcadan ve lületaşından söz etmektedir⁽⁶⁾. Ancak **Evlîya Çelebi** (1611-1682) ünlü **Seyahatnâme**’sinde, Eskişehir’i anlatırken bu madenden hiç söz etmemiştir. Bununla birlikte lületaşının 18. yüzyılda ciddî ölçüde işletildiği, dışsatımının gerçekleştirildiği ve ilk lületaşı piponun bu dönemde yapıldığı bilinmektedir⁽⁷⁾. Avrupa’da lületaşına olan ilginin çoğalmasa, Eskişehir’de bu sektördeki çalışan sayısının 3-4 kat artmasına ve kuyuların çevresinde işçi konutları şeklinde yeni yerleşim alanlarının doğmasına neden olmuştur.

Osmanlı döneminde lületaşı işletmeciliği devlet tekelindeydi; ya “emaneten” işletilmekte yada ocak-

Osman Denizköpüğü (Öl. 1960)

1940’lı yılların sonunda İtalya’ya giderek lületaşının nasıl işlendiğini araştırıp öğrenen ve Eskişehir’de uygulamaya koyan ilk lületaşı ustasıdır. Nafiz Denizköpüğü, Artist İsmail ve İsmet Bekler gibi birbirinden değerli pek çok lületaşı ustası yetiştirmiştir.

lar belli bir kira karşılığında “mültezim”e verilmekteydi⁽⁸⁾. Ancak 19. yüzyılda yaygın olarak “iltizam” şeklinde işletilmekteydi. 1834’de —50 parçadan oluşan— bir sandık lületaşı 625 Frank’a ihraç edilmekteydi ki bu o dönemde iyi bir paraydı ve Osmanlı piyasasına göre 2.500 kuruş etmekteydi⁽⁹⁾.

Demiryolu gelene kadar, tüccarlar tarafından Eskişehir’de satın alınan lületaşı sandıkları, katır ve deve sırtında Karamürsel ve İzmit üzerinden İstanbul’a getiriliyor; buradan **Vişana, Budapeşte** ve **Belgrad**’a sevk ediliyordu. Avusturya’nın gümrük vergisi almaması, Vişana’nın lületaşı ticaretinin merkezi olmasını sağlamıştır. Burası aynı zamanda lületaşını en güzel ve en ince işleyen merkezdir; burada yapılan ürünler Avrupa ve Amerika pazarlarında satışa sunulmaktadır. 19. yüzyıl ortalarında Vişana’da bin kadar lületaşı işleme ustası bulunduğu, aynı yıllarda Eskişehir’deki lületaşı ocaklarında 10.000 dolayında işçi çalıştığı, işçi konutlarının sayısının da 6.000 ulaştığı söylenir.

Bu dönemde lületaşı ocaklarından çıkarılan taşların hemen hemen tamamı “ham olarak” ihraç edilmekteydi. Lületaşı esnafı üç sınıftı: Taşı kuyulardan çıkaran işçi, çıkarılan taşı temizleyip sandıklayan lüleci esnafı ve ihracatçı tüccar... Taşı çıkaran işçiler, ancak kendilerine peşin para verildiğinde çalışabilmekte; lületaşı işleyen esnaf ise bu işlemciliği kısmen dükkânlarında, ama daha çok evlerinde yapmakta ve geçimlerini kıt kanaat sağlamaktaydılar. Bu işte esas parayı lületaşı tüccarı kazanmaktaydı.

Lületaşının kuyulardan elde edilen işlenmemiş ham değerinden **öşür**⁽¹⁰⁾ adı altında kuruşta 4 para ve temizlenip tüccara satıldığında —yine değeri üzerinden— kuruşta önce-leri 5 para ve 1843’ten itibaren 2 para vergi alınmaktadır. Lületaşı 19. yüzyılın ikinci yarısında, Eskişehir yöresinin başlıca ticaret metâ ve halkın en önemli geçim kaynağıdır. Örneğin, Hicrî 1301 tarihli **Hüdâvendigâr** (Bursa) **Salnâmesinde**, 1298 (Milâdî 1880/81) yılında Vişana’ya 11.215 sandık lületaşı gönderildiğinden,

bu sâyede senede 40.000 liraya ya-
kın ihracat geliri sağlandığından ve
devletin taşların değeri üzerinden
yüzde 15 nisbî vergi aldığından söz
edilmektedir. Şehirde —bu vergiyi
toplamakla görevli— müdürlük dü-
zeyinde kurulmuş bir **Maden İdaresi**
bulunmaktadır.

Viyana'ya lületaşı gönderen
tüccar, mallarını, biri Yahudi, öbü-
rü Bulgar, bir diğeri de Eskişehirli
bir Ermeni olan üç komisyoncuya
vermekte ve karşılığında yüzde 15
faizle bir miktar avans almaktadır.
Komisyoncu daha sonra, türlerine
göre ayrılıp sandıklara yerleştirilmiş
olan lületaşlarını sandık sandık satıp
parasını lüleci tüccara göndermekte
ve satıştan yüzde 10 komisyon al-
maktadır. O dönemde Avrupa, zah-
metle ve istisnâ olarak ulaşılabilen
bir uzak bölgedir. Yerli tüccarın —dil
sorunu, yol ve konaklama masrafla-
rının yüksekliliği, çekingenlik vb., ne-
denlerle— Viyana'ya gidemeyerek
mallarını bu aracılara göndermesi,
gitse bile o partinin en son sandığı
satılana dek orada kalamaması, ko-
misyoncuların lületaşını gerçekte ne
zaman ve kaçta sattıklarını soruşturu-
p öğrenme olanağını da ortadan
kaldırmaktadır⁽¹¹⁾.

Hicrî 1298 (Miladi 1880/81) senesi zarfında Viyana'ya 11.215 sandık ma'den gönderilmiştir.

Bütün bu olumsuzluklar kimi Es-
kişehirli aileleri —genel teamülün dı-
şına çıkarak— lületaşını —mevcut üç
komisyoncu kanalıyla değil— doğrudan
ihrac etme olanaklarını araştır-
maya sevk etmiş; aralarında Viya-
na'ya temsilci gönderenler, dahası
orada ofis açanlar bile olmuştur. Bu
ofislerden birkaçının 1930'lu yıllara
değin açık kaldığı bilinmektedir.

Lületaşıyla ilgili olarak Hicrî 1301
(Milâdî 1883/84) yılı HÜDÂVENDİ-
GÂR (Bursa) VİLÂYETİ SALNÂME-
Sİ'nin 320 - 322'nci sayfalarında yer
alan bilgi notu aşağıda sunulmakta-
dır. Metnin üslûbu aynen korunmuş,
yalnızca günümüzde kullanılmayan,

anlaşılması zor kimi sözcükler yeri-
ne yenileri yerleştirilmiştir.

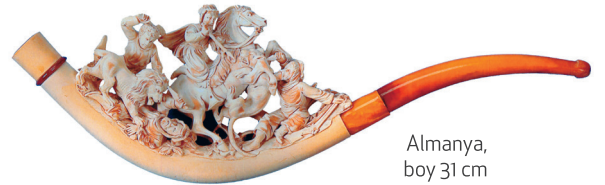
Eskişehir Lületaşı Ma'deni

Geliri:
Parça 30 / Kuruş 474 240
Masrafları:
Parça - / Kuruş 73 242
Gönderimleri:
Parça 30 / Kuruş 400 998

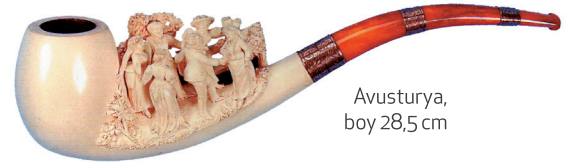
Doksansekiz senesi zarfında lü-
letaşı tüccarı tarafından Viyana'ya
onbirbin ikiyüzonbeş sandık ma'den
gönderilmiştir. Ma'den ocaklarında
yirmi kulaç (20x1,89=37,8 m) kadar
kuyu hafriyle taşçıların çıkarıp lüle-
ci esnafına ve lüleci esnafının dahî
işledikten sonra tüccarına sattıkları
lületaşlarının kıymetinden **yüzde
onbeş** kuruş hesabıyla **nisbî vergi**
alınır. Lületaşlarının en a'lâsına **sı-
ramalı**, ortasına **birimbirlik**, aşağı-
sına **penbeli** ve **cilâlı dökme** ve en
aşağısına **ünit** ve **cılız dökme** deni-
lir. Bunların birincisinden onbirin-
ci nev'ine kadar cinsleri ayrılarak
sandıklara konulur.

Avusturya,
boy 25 cm

Almanya,
boy 31 cm

Avusturya,
boy 28,5 cm

Viyana 1885,
boy 16 cm

Fransa 1870,
boy 34 cm

19. yüzyılın son yıllarında Avrupa'da yapılmış lületaşı pipo ve ağızluklardan örnekler

Galeride lületaşının çıkarılması ve suyla yıkandıktan sonra "tahra"yla temizlenmesi

Ma'den ocaklarındaki kuyuların hafriyatı ilerledikçe ortaya çıkmakta olan suyun atılması için makineli tulumba kullanılmış ise de kuvvetlice cereyân etmesi nedeniyle bir fayda görülmemekte olduğundan, tulumbanın kullanımından vazgeçilmiştir.

Lületaş tüccarı lüleci esnaftından satın aldıkları işlenmiş lületaşlarını yaz günlerinde sergilerde ve kışın buna mahsus tandırılarda kuruttuktan sonra, lüleci kalfaları eliyle ve ıslak abalar ile kurumuş olan söz konusu taşların üzerlerinde bulunan leke ve tozları sildirip sonra kuru abalar üzerine balmumu sürerek cilalarını verirler. Bu cilalanmış taşlar tüccar tarafından **onbir cinse**

ayrılır ve bir ölçüde yaptırılmakta olan sandıklara bir kat pamuk, bir kat taş istif edilerek marka ve numaraları üzerlerine yazılıp çenberleri mihlandıktan sonra katırcı ve devece ile ve **Karamürsel ve İzmit yoluyla İstanbul'a** ve oradan da **Viyana'ya** gönderilir. Viyana'da işbu taşlar fabrikalarında lüle ve sigara i'mâl ve kehribarları ilâve edilerek mahfazalarına konulup Londra, Paris, Amerika ve Hindistan'da bulunan tüccârına gönderilmekte ve ba'zen İstanbul'a dahî verilmektedir.

İşbu lületaş ma'deni için her sene Eskişehir'e Viyana'dan **kırkbin liraya yakın** akçe gönderilmektedir.

Eskişehir Ma'deni İdaresi Memurları:

Ma'den müdîri Hüseyin Hüsnî Efendi, ma'denkâtibi Hulûsî Efendi, mu'âyene memuru Hacı Abdullah Ağa, sandık emîni Sâlih Efendi, ocaklar müfettişi Râfet Bey.

Viyana'ya İşlenmiş Lületaş Gönderen Tüccarın Adları:

Cemâlcizâde Halil Ağa, Koca Alizâde Hacı Hafız Efendi, Hacı Ken'ânzâde Hacı Mustafa Ağa, Tüfekcizâde Hacı Ali Ağa, Mihaliçlı Hüseyin Ağa, Kuyumcuoğlu Mösyö Hristaki, Kuyumcuoğlu Mösyö Mihailaki, Prançuoğlu Sava Efendi, Mösyö Kariskon, Mösyö Hampo, Mösyö Rakos Nalbantyan, Mösyö Karnik Agopyan, Mösyö Ohannes, Mösyö Tomsonivan, Andonaki Efendi.

Kaynaklar

- (1) Günümüzde belli başlı lületaş ocakları **Gökdere, Kızılcaören, Gündüzler, Sepetçi**, Margi (**Kozlubele**), **Söğütçük, Başören, Karahöyük, Karaçay, Gökçeoğlu, Karatepe, Türkmentokat, Yörükkacıyır, Nemli, Kümbet, Yeniköy**'dedir. Eski lületaş ocakları **açık ocak** biçimindedir; **galeri** usulü ocaklar sonradan kullanılmıştır. Ocaktan taş çıkarma, bugün de eski ilkel yöntemlerle ve zor koşullar altında gerçekleştirilmektedir. Kimi galerilerin (tünellerin) uzunluğu 400 metreyi bulur ve plansız açıldıkları için zaman zaman başka galerilerle kesişirler. Ocaktan taş çıkarmak için, önce 20-25 m derinlikte bir kuyu açılır. Kuyunun ağzına, aşağıya inip çıkmak için iskele kurulur. Üstüne, aşağıdan kovalarla verilecek taş, toprak ve suyu almak için basit bir makara düzeni yapılır. Daha sonra özel kazmalarla değişik istikametlerde galerilerin açılmasına başlanır. Kuyu ve tünellerde çökme olayı nâdiren meydana gelmektedir. Sulu ocaklarda çalışmak daha zordur; suyu boşaltmak için kimi zaman motopomp kullanılır.
- (2) Günümüzde **boz** ve **devetüyü** adı verilen topraktan iyi kalitede taş gelmektedir. Büyüklükleri, patates boyutundan insan başı büyüklüğüne değin değişir. Daha büyük olanları nâdirdir. Büyük boy pipo yapımında kullanılan **pamuklu** boyunun 35 - 80 katı büyüklüğündeki —çok seyrek olarak çıkan— bu taşlara **omuzlama** ve **budama** denilmektedir. Lületaşını ocaktan çıkaran işçilere **patalcı** denir. Lületaş camiasında patalcılığın bereketsiz bir meslek olduğu kanısı yaygındır.
- (3) Taşın emici özelliği nedeniyle tütündeki nikotini tutması ve bunun sonucu içildikçe kehribar sarısı bir renk alması, pipo yapımında ek bir tercih nedeni oluşturmuyordu. Pipoların üzerlerine ünlü öykülerin, tanınmış kişilerin büstlerinin, mimarî eserlerin, güzel kadınların, çeşitli hayvanların figürleri işleniyordu. Eskişehir'de bu işlemecilik 1950'den sonra gelişmeye başlamıştır. Ham lületaş dışıyatı, o dönemde Eskişehir Sanayi Odası yönetim kurulunda bulunan merhum Mümtaz Zeytinoğlu'nun gayretleri sonucu 1972'den itibaren yasaklanmış bulunmaktadır. Bugün Eskişehir'de 30 dolayında lületaş işleme atelyesi vardır. Ancak lületaş ustalarının sayısı —ne yazık ki— günümüzde giderek azalmaktadır. Kendileri de emeklerinin ve sanatlarının karşılığını tam alamayan ustalar, çıkar bulmakta zorlanmaktadırlar; çünkü gençler onlar kadar sabırlı değildir. Hepsinin dile getirdiği ortak düşünce, 10-15 yıl içinde lületaş işleyen ustanın kalmayacağı merkezindedir.
- (4) Örneğin, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki **Hicrî 1252** (Milâdî 1836/87) tarihli **HAT. 568 / 27869** no'lu belge "...Eskişehir ve İnönü kazalarında kâin olup Darbhâne-i Âmire'den zabt ve idâre olunan **istife ma'deni** dimikle mar'ûf beyaz **lületaş** madeninin..." sözleriyle başlamaktadır.
- (5) TEXIER Charles, **Küçük Asya** (çeviren Ali Suad), Cilt II, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1339 (sayfa 348).
- (6) Tütün Amerika'dan Avrupa'ya 15. yüzyılın sonlarında getirildiğine göre, lületaşının o dönemde lüle veya pipo yapımında kullanılmadığı kesindir. Ne amaçla kullanıldığını tesbit edemedik. **Peçevî Tarihi**'nde tütünün İstanbul'a Hicrî 1009 (Milâdî 1600) yılında İngilizler tarafından getirildiği ve başlangıçta kimi tıbbî hastalıklara ilâç diye satıldığı yazılıdır.
- (7) **Sultan III. Ahmed (1703-1730)** 1723'te, Macar gezgini **Kont Andráşy**'ye ham Eskişehir taşı hediye eder. Kont'un pipo meraklısı arkadaşı **Karon Kowates** bu taşlardan, bugün Budapeşte Müzesi'nde sergilenmekte olan pipoları yapmıştır.
- (8) **Emanet**, tüm geliri Hazine'ye ait olan ve bir hizmet karşılığında işletmeye verilen **mukataa** ve **timar**lara verilen addır. **Mukaata'a** (kesim), bir kira sözleşmesidir; bununla bir toprağın işletilmesi, önceden saptanan bir ücret karşılığında başkasına bırakılmakta; ancak kiracı bu arazi üzerine kendi özel mülk olmak kaydıyla bina yapabilmekte ve ağaç dikişmektedir. Kiracı bu toprağı vârislerine bırakabildiği gibi, yapı ve ağaçlar üzerinde sınırsız mülkiyet hakkına sahiptir. Kiralayan bu arazi için her yıl belli bir ücret **icâre-i zemin** (yer kirası) ödemektedir. Mukataaların vergi geliri karşılığı kiralınmasına **iltizam** denirdi ki bunu kiralayan **mültezim**, Hazine'ye belirlenen miktar kadar vergi verir, gelirin kalanı kendisine ait olurdu. İltizam bedeli peşin olarak alınabildiği gibi, belirlenen vadelerde taksitle de alınabilirdi. Zengin tüccar veya sarraftan biri mültezime kefil olurdu. İşletmenin kiraya verilmesi açık artırımla da yapılabilirdi. İltizamda mülkiyet devlete ait olmakla birlikte süre çok uzun olabilmekteydi. Mültezimler, genellikle zengin kişilerdi.
- (9) **Mehmed Hâşim Hicrî 1214** (Milâdî 1799/1800) tarihli **Tuhfe-i Midâd** (Mürekkep armağanı) adlı kitabında, Eskişehir'den söz ederken: "Eski ve harap bir kasabadır. İnsanları fakirlikten şehrin taşından tütün çubuğu lülesi ve tesbih imal edip satışıyla geçinirler" demektedir.
- (10) TEXIER Charles, **Küçük Asya** (çeviren Ali Suad), Cilt II, Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1339 (sayfa 348).
- (11) Metinde belirttiğimiz gibi, her tür için sandık kapasitesi farklıdır. Faruk Şükrü Yersel, **Eskişehir** adlı kitabının 12. sayfasında, bir sandıkta ortalama olarak 40 parça **sıramalı**, 80 parça **birimbirtik**, 150 parça **pamuklu**, 280 parça **daneli** ve 800-1000 parça **cıltz** türü taş bulunduğunu yazmaktadır. Sandıklara doldurulurken —birbirlerine çarpıp kırılmamaları için— taşlar bir kat pamuk, bir kat taş şeklinde istif edilmektedir. Daha sonra sandıkların üzerine marka ve numaraları yazılıp çenberleri mihlanmaktadır.
- (12) **Öşür**, Arapça "onda bir" anlamındaki **uşr** (çoğulu **âşar**) sözcüğünün dilimizdeki bozulmuş şeklidir. Yüzde 10 anlamında kullanılır. Eskiden toprak ürünlerinden onda bir nisbetinde alınan vergiye denilirdi.
- (13) 1 kuruş = 40 para'dan alınan yüzde 10 vergi 4 para tutar. Örneğin 1873'te, Viyana'ya sandığı 700 kuruştan 12.000 sandık lületaş ihraç edilmiş; bu satış o yıl Eskişehir'e 84.000 Osmanlı Lirası kazandırmıştır.